

A KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEI EURÓPÁBAN

Hamza Gábor

az MTA rendes tagja, tanszékvezető egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Római Jogi Tanszék
gabor.hamza@ajk.elte.hu

1. Daniel De Leon (1852–1914), amerikai forradalmi szocialista, a Socialist Labour Party megalapítója, a XX. század elején, 1902-ben egy munkásgyűlésen a római állami-politikai mechanizmust kívánta ismét életre kelteni. E követelmény megfogalmazásában döntő szerepet kapott a néprtribunátus intézménye mellett a közvetlen demokrácia, mely utóbbit Daniel De Leon, aki komoly klasszikus műveltséggel rendelkezett, kora, a XX. század első évtizede számára is kiemelkedő jelentőségűnek, sőt egyenesen aktuálisnak, azaz alkalmazandónak tartott.

Az antikvitás kultusza különösen nagy szerephez jutott már a Francia Forradalom idején, tehát már több mint egy évszázaddal korábban. Természetesen már évszázadokkal ezt megelőzően, elsősorban Niccolò Machiavelli (1469–1527) munkáiban, így például a *Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio*-ban is nem egyszer lehet találkozni a görög–római antikvitás politikai struktúrájának aktualizálására irányuló kísérlettel, illetve törekvéssel. Ugyanez vonatkozik a híres nápolyi filozófus, Giambattista Vico (1668–1744) munkáira, aki legjelentősebb művében, a történetfilozófiai kérdéseket vizsgáló *Principi di Scienza Nuova*-ban (1725) foglalkozik a néprtribunátus-

sal. Vico ebben a nagy hatású művében a közvetlen demokrácia problémakörét is, igaz, nem átfogóan, annak minden aspektusára figyelemmel, érinti.

Itt lehet utalnunk arra is, hogy Pennsylvania állam 1776-ban elfogadott alkotmánya ismeri a *Council of Censors* intézményét, ami az antik Róma (római *res publica*) állami-politikai intézményeinek hatására utaló jelenség.

2. Önálló elemzés, kutatás tárgyát képezhetné a görög–római (klasszikus) antikvitás sokat vitatott kontinuitásának problémája a közvetlen demokrácia vonatkozásában is. Ebben a relációban Dopsch, Hübing, Graf, Böhrer, Suerbaum, Jones, Anderson és Lot elemzéseik jelentősek. Nemritkán ugyancsak inadekvát kép formálódik a klasszikus, görög–római antikvitás egy-egy intézményéről, politikai kategóriájáról, amelyre talán a legélesebben Heinrich Siber mutat rá ma is alaplúnak számító munkájában. Különösen gazdag az irodalom a demokrácia fogalma, kategóriája továbbélésének tekintetében. A római közjog aktuális vonatkozásait nem egy szerző hangsúlyozza, így például Johann Kaspar Bluntschli (1808–1881). Egyfajta „*crux interpretum*” a szuverenitás antik, római előzményeinek helyes értelmezése. Ebben a vonatkozásban fontos a liberál-konzervatív

organikus jog- és államtan elkötelezett hívének számító Bluntschli és az államjogi pozitívizmust (is) a közjog tudományos feldolgozásához feltétlenül szükségesnek tartó Georg Jellinek (1851–1911) képviselte álláspont lényegi, egyenesen diametris elterésére utalni.

Az antik kategóriák továbbélése elemzése körében nem lenne helyes megfelekezni néhány igen súlyos horderejű értelmezési problémáról sem. Így például vitatott az ún. vétójog, amelynek kapcsán Appianosz (BC III. 50.) joggal írja, hogy „*semper autem in magistratibus potior est vetantis auctoritas*”. Utalnunk kell ebben az összefüggésben továbbá az állam fogalmának igencsak eltérő interpretálására. Nem ugyanaz az állam jelentése például Jean Jacques Rousseau-nál vagy a XIX. századi német történelmi jogi iskola (*Historische Rechtsschule*) képviselőinél.

3. Vitán felül áll, hogy beható elemzést érdemel a Theodor Mommsen (1817–1903) nevéhez fűződő koncepció, nézet a közvetlen demokrácia vonatkozásában is. Ugyancsak figyelmet érdemel a XIX. század kiemelkedő, a szakirodalomban azonban csak csekély mértékben figyelembe vett Giandomenico Romagnosi (1761–1835) teóriája. Az *Istituzioni di civile filosofia ossia di giurisprudenza teorica* című, a maga korában kétségtelenül jelentős visszhangra találó munka szerzője az ún. „*avvogaria*” konstrukciójában véli megvalósítandónak a rousseau-i, a római hagyományokban gyökerező konstrukcióját, a „*tribunato*”-t. Ennek alapját döntően az a végső soron Machiavellire visszanyúló nézet képezi, mely az „igazi”, „valódi”, „ténylegesen megvalósuló” szabadságot az ún. „*volonté générale*”-l, a köz akarásával azonosítja, pontosabban abban véli felfedezni, amely szoros kapcsolatban áll a közvetlen demokrácia lehetőségével és (esetleges) megvalósulásával.

Ebben az esetben is kétségtelen a római hagyományra való támaszkodás. A mommseni koncepció szinte teljes mértékű követése jellemzi Niccolini munkáját. Theodor Mommsent természetesen más szerzők is — így például az olasz szakirodalomban F. Stella Maranca — megkülönböztetett figyelemmel kísérik.

4. Részletes elemzést igényel nézetünk szerint a Barthold Georg Niebuhr (1776–1831) nevéhez kapcsolódó teória. Ennek az elméletnek a tengelyét az képezi, hogy a *tribunicia potestas*, a néprtribunusi hatalom alapja a patriciusok és a plebejusok közötti megegyezés, a *foedus*. Niebuhr elméletében a patriciusok és a plebejusok közötti, konszenzuson alapuló *foedus* elválaszthatatlan a közvetlen demokráciától. A niebuhri koncepció továbbélésének kérdése természetesen önálló elemzés tárgya lehetne. Igen lényeges kérdés továbbá a *tribunicia potestas* tartalmának elemzése. Ebben a vonatkozásban utalnunk kell a Mommsen-féle teóriára, mely szerint az lényegét tekintve magistrátusi hatalmat jelentene.

Másképpen vélekedik Herzog, akinek álláspontja szerint a néprtribunusi hatalom a magistrátusi hatalom elemei mellett a szenatori hatalom elemeit is magában foglalja. A néprtribunátus Herzog nézete szerint is „*sancitissimus magistratus*” (Cicero, pro Sext. 25 és Dyon. IV .22. [„*hierotate arché*”]). További problémát jelent nézetünk szerint az *intercessio* kérdése. Ebben az összefüggésben az *intercessio* és a *ius agendi cum plebe* kapcsolata igényel önálló vizsgálatot. Részletes elemzésre tarthat számot továbbá a jól ismert Livius-forráshely.

5. Ugyancsak átfogó analízis tárgyát kell, pontosabban kellene képeznie a közvetlen demokrácia vonatkozásában az ún. *negatív hatalom* sokat vitatott és különböző módon

értelmezett igen komplex természetű problémakörének. A negatív hatalom megfogalmazásában a döntő szerep kétségtelenül Robespierre-t és Jean-Jacques Rousseau-t illeti. Itt utalunk arra, hogy a rousseau-i népszuverenitás gondolatának előzményei egyértelműen a jezsuita szerzetes, Juan De Mariana (1536–1623) zsarnokölést igazoló elméletével kapcsolatosak. Juan De Mariana a *De rege et regis institutione* című művének egyik fejezetében egyenesen arról ír, hogy az uralkodó (*monarcha*) felelősségre vonható azért, ha az államot tönkreteszi, vagy az állam polgárainak életét megkeseríti, s ezért életével is fizethet. Példa számára III. Henrik francia király 1589-ben bekövetkezett meggyilkolása St. Cloud-ban. A katolikus egyház és a jezsuita rend (*Societas Jesu*) Juan de Mariana tanát elveti, aminek oka az, hogy a jezsuitákat vádolják, illetve teszik felelőssé IV. Henrik francia király meggyilkolásáért. Luis de Molina (1535–1600), aki a zsarnokölés extrém apológétája, a népszuverenitás elméletét valójában az ellenreformáció szuverénellenes fegyvereként dolgozza ki.

Francisco de Vitoria, nagyhatású *Relectio de potestate civili* című művében az emberi jogok egyik első megfogalmazójának tekinthető. Juan de Marianával és Luiz de Molinával ellentétben nem foglalkozik a zsarnokölés jogosságának kérdésével. Ilyen értelemben elméletileg a demokráciáért való lelkesedés valószínűleg igen csekély szerepet játszik. Ennek a megállapításnak az érvényességét nem érinti az a körülmény, hogy maga Robespierre egyik művében sem használja ezt a *terminus technicus*-t. Ez lényegében azzal magyarázható – miként erre az irodalomban a neves római jogász, Pierangelo Catalano mutat rá –, hogy a francia polgári forradalom nagy ideológusa, akire ebben a vonatkozásban Machia-

velli van nagy hatással, nem dolgozza ki részletekbe menően a tribunátus ideáját. A zsarnokölés teóriájának hívei, az ún. *monarchomachosok* sokat merítenek François Hotman [Hotomannus] (1524–1590) *Franco-Galliá-jából*, melyben a szerző azt törekszik bizonyítani, hogy Franciaországban a királyi hatalom már a gallok óta folyamatosan korlátozott.

6. A negatív hatalom vonatkozásában Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) érdeme az átfogó, elméleti igényű kidolgozás. Ő állítja ugyanis élesen szembe a *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre* című nagyhatású munkájában az *absolut positive Macht* (abszolút pozitív hatalom) fogalmát az *absolut negative Macht* (abszolút negatív hatalom) kategóriájával. Ebben a vonatkozásban nem érdektelen utalnunk arra, hogy Fichte Németországban az első, aki fellép a munkához való jog (*Recht auf Arbeit*) megvalósítása érdekében. A természetjogból kísérli meg levezetni az ember állammal szemben fennálló jogi igényét az élethez és a munkához. Nézete szerint az állam köteles polgárainak munkát biztosítani. Johann Gottlieb Fichte továbbá összekapcsolja a munkát a tulajdonszerzéssel.

Rousseau-nál a *droit négatif* és a *pouvoir négatif* csak egyszerűen generikus értelemben szerepelnek. Az *absolut positive Macht*-ot a kormány hatalma képezi. Az *absolut negative Macht* megjelenési formája a német filozófus szerint az ún. *Ephorat* volna, amely azonban a rómaiaknál ismert *tribunatus plebis* formájában jelentkezik legkorábban.

7. A jogtudósok körében Johannes Althusius (1557/1563–1638), a herborni (Nassau) kálvinista főiskola római jogász professzora tulajdonít aktuális jelentőséget az *ephoratus* intézményének, amire az irodalomban első-

szorban Hofmann utal. Althusius az 1603-ban kiadott, a politikát mint önálló elméleti tudományt megalapozni törekvő *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* című művében, melynek kiemelkedő jelentőségét Otto von Gierke (1841–1921), 1882-ben publikált híres művében méltatja.

Althusius nézete szerint a korlátozott hatalom, a *potestas limitata* egy olyan intézmény létesítését kívánja, amelynek hatáskörébe tartozik a korlátozott hatalom betartásának ellenőrzése. Az ephorosok (*patricii, seniores*) a népek azok a választott képviselői, akik a nép (*populus*) jogait a *summus magistratus*szal szemben védelmezik. Az ephorosok igen széles jogkörrel rendelkeznek, mely az ellenőrzési funkció megvalósításának szükséges feltétele. Az állam ellenőrzésének eszköze a közvetlen demokrácia is, amelyre Johannes Althusius fentebb idézett művében is utal.

8. Igen tanulságos az, hogy az *ephorosi* testület tényleges szerepének kérdésében mennyire eltérő nézetek alakulnak ki. Rousseau ideája alapján az ephorosok a kollektív ellenállási jog (*ius resistendi*) intézményes formáját jelentik, míg a *sans-culotte*-ok szemében ugyanez a testület a nekik nem tetsző képviselők hivataltól való megfosztásának grémiuma. Az angolszász doktrínában Sir William Blackstone (1723–1780) az, aki a *Commentaries on the Laws of England* (1765–1770) című, a magánjog és a közjog kérdéseivel, intézményeivel egyaránt foglalkozó négy kötetes művében a negatív hatalom (*negative power*) kategóriáját az egyes hatalmi ágak egyensúlyának (*balance of powers*) mechanizmusa vonatkozásában használja. Blackstone az angol király hatalmát a római tribunusok hatalmával hasonlítja össze, mindkét esetben a hatalom egyensúly jellegét emelve ki. Sir William Blackstone a közvetlen demokrácia

kérdésével csupán a *tribunicia potestas* összefüggésében foglalkozik.

Itt utalunk arra, hogy az Amerikai Egyesült Államokban J. C. Calhoun foglalkozik elsőként a negatív hatalom problémájával. Nála a negatív hatalom a rómaiaknál ismert *tribunicia potestas* (*tribunitial power*) formájában jelentkezik. Az amerikai szerző nem foglalkozik részletekbe menően a közvetlen demokrácia kérdésével.

9. Mommsennél, ez feltétlenül említést érdemlő tény, lényeges koncepcionális eltérés mutatható ki a *Römische Geschichte* és a *Römisches Staatsrecht* között. Az olasz szerzők, történészek és római jogászok, így Stella Maranca, Pais, Niccolini és Bonfante néptribunátusra vonatkozó nézetei szintén figyelmet érdemlőek. Ugyancsak lényegesek a *tribunicia potestas* és a forrásértelmezés kapcsolatának kérdései. Nem elhanyagolható a tribunusi hatalom nyelvi és intézményi elemeinek vizsgálata sem. Ebben az összefüggésben utalnunk kell az ismert Pomponius-forráshelyre.

10. A *plebs-plebitas* kérdésének elemzése körében a hellén politikai gondolkodás római hatásainak esetleges párhuzamai kapnak fontos szerepet. A történetíró Polübiosznál is szereplő *demós*-fogalom nem tekinthető a *populus Romanus Quirites* történelmi realitása adekvát terminus technicusának. Az igen széles körű forrásanyag alapján célszerű elemezni a *plebs-plebitas* fogalom párral szoros kapcsolatban lévő kategóriákat (így a *sacro-sanctitas*-t, a *potestas*-t, az *auctoritas*-t, az *auspiciá*-t stb.). A *patres* fogalom többjelentésű kategória jellege és a *populus* szociális rétegződése ugyancsak elemzésre váró kérdés. A *patres-patricii* kategóriának a *populus*-szal való tendencia jellegű azonosítása is figyelmet érdemlő tény.

A *plebs* kifejezés ősi, archaikus jelentésével kapcsolatban elsősorban Devoto és Benveniste fejtegetései jelentősek számunkra. A *plebs* kifejezés is többjelentésű, minek következtében ez a *terminus technicus* többféleképpen is értelmezhető. Nem csekély az eltérés a *plebs* kifejezés „hivatalos” és „vulgáris” használatára között. A néptribunusok által javasolt törvények („*leges tribuniciae omnes sunt maxime fautrices libertatis*”) szociális tartalma szintén beható elemzést érdemel.

11. Ugyancsak elengedhetetlen a *potestas* kategóriájának vizsgálata. Ezen belül a *potestas*-szal kapcsolatos, igen széles skálán mozgó irodalmi állásfoglalások áttekintéseinek és értékelésének kell helyet kapnia. Kétségtelen az, hogy a *potestas* igen bizonytalan tartalmú fogalom. Nem egy esetben igen nehéz különbséget tenni a *potestas* és más kategóriák (így az *imperium*, az *auctoritas*, az *auspicia* és a *ius*) között. Különösen fontos a *potestas* és a *ius prohibendi* kapcsolatának elemzése. Problematikus a szakirodalomban a *tribunicia potestas maior potestas*-ként való értelmezése.

A *tribunatus* intézményének utolsó megjelenésével az itáliai „jakobinusok” közvetítésével 1849-ben találkozunk Rómában, a Római Köztársaság alkotmányozó gyűlése szervezeti rendszerének kidolgozása során, május 26. és június 30. között. A Római Köztársaság „alkotmányának” koncepciójánál a közvetlen demokrácia gondolata is szerephez jutott. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a közvetlen demokrácia rousseau-i elvei, illetve annak intézményei körében helyezkedik el a néptribunatus intézménye, amely azonban kívül reked a montesquieu-i polgári-liberális képviselő, az állam mint jogi személy és a hatalmi ágak megosztása tárgyának körén.

12. Ebben a tanulmányban nem lehetett feladatunk annak a kérdésnek a vizsgálata,

hogy a közvetlen demokrácia, amelynek intézményrendszeréhez a néptribunatus is tartozik, mennyiben jelent-jelenthet garanciát, védelmet a totalitárius vagy más néven autoriter állam formálódása, kialakulása ellen. Ennek a ma is aktualitással rendelkező, kiemelkedően fontos kérdésnek a vizsgálata a görög–római, azaz klasszikus antikvitás vonatkozásában is önálló, monografikus igényű feldolgozás tárgyát képezhetné. Ugyanez vonatkozik az ombudsman római jogi előzményeinek, előképének, a *defensor civitatis* elemzésére is. A *defensor civitatis* intézménye kapcsán ezúttal csak arra szeretnénk utalni, hogy Valentinianus és Valens császárok *constitutio*-ja alapján Kr. u. 364-ben került jogszabályi úton szabályozásra előbb Illyricum (Illyria), majd később az egész *Imperium Romanum* területén ennek az elsősorban az adóügyekben illetékes „antik ombudsman”-nak az intézménye. Utalni szeretnénk arra, hogy egyes nézetek szerint, igaz, csak áttételes módon, kimutatható a *defensor civitatis* és a közvetlen demokrácia között is a kapcsolat.

13. A közvetlen demokrácia antik, középkori és újkori európai előzményeinek áttekintését követően megállapíthatjuk, hogy azok már a görög (hellén) városállamokban (*polis*) megtalálhatók. A klasszikus antikvitás gondolkodói – a filozófusok – munkáiban a közvetlen demokrácia ideája történeti, politikai és filozófiai megalapozást nyer. Ugyanez vonatkozik az évszázadokkal később alkotó, már más tapasztalatokkal rendelkező politikai gondolkodókra is, akik munkáikban építnek az antik gondolkodók eszmevilágára.

A közvetlen demokrácia egyedül az antik Róma politikai gondolkodóinál nem jut szerephez. Ebben nézetünk szerint az játszik döntő szerepet, hogy a római állam (*res publica*), eltérően a hellén városállamoktól, nem

a közvetlen demokráciára épül. Cicerónál is csak kivételesen lehet találkozni a közvetlen demokráciára történő utalással. Legnagyobb jelentőségű és hatású művében, *Az állam* című dialógusában sem foglalkozik Arpinum szülőtte a közvetlen demokrácia kérdésével.

A fenti, korántsem teljes áttekintés alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a közvetlen demokrácia gondolata két és félezer esztendő távlatában attól függetlenül jelent

kezik, illetve nyer jogi, politikai vagy éppen filozófiai tartalmat, hogy a gondolkodó (filozófus vagy jogtudós) vagy az állami élet aktív szereplője milyen politikai, eszmei vagy jogi irányzathoz, „iskolához” tartozik.

Kulcsszavak: *defensor civitatis, demos, foedus, klasszikus antikvitás, kollektív ellenállási jog, korlátozott hatalom, negatív hatalom, néptribunatus, vétőjog, volonté générale, zsarnokölés*

IRODALOM

- Catalano, Pierangelo (1969): *Diritti di libertà e potere negativo*. In: Studi in memoria Carlo Esposito. CEDAM, Padova
- Chenon, Émile (1889): Étude historique sur le « defensor civitatis ». *Nouvelle Revue historique*. XIII
- Dahm, Karl-Wilhelm – Krawietz, W. – Wýduckel, D. (Hrsg.) (1988): *Politische Theorie des Johannes Althusius*. Berlin
- Ferranti, G. (1995): I difensori civici nelle esperienze europee e nel trattato di Maastricht. *Rivista di Diritto Europeo*.
- Fichte, Johann Gottlieb (1844): *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution*. Bern
- Földi András – Hamza Gábor (2013): *A római jog története és institúciói*. 18. átdolg. és bőv. kiadás. Budapest
- Hamza Gábor (2007): Cicero De re publica-ja és az antik állambölcelet. In: Cicero: *Az állam*. Budapest
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest
- Hamza Gábor (1998): *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest
- Hamza Gábor (2001): Die Idee des „Dritten Reichs“ im deutschen philosophischen und politischen

- Denken des 20. Jahrhunderts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (Germanistische Abteilung) 118,
- Kuhn, Emil (1864): *Städteverfassung des römischen Reichs*. Bd. I. Leipzig
- Niccolini, Giovanni (1932): *Il tribunato della plebe*. Milano
- Reibstein, Ernst (1955): *Johannes Althusius als Fortsetzer der Schule von Salamanca. Untersuchungen zur Ideengeschichte des Rechtsstaates und zur altprotestantischen Naturrechtslehre*. Karlsruhe
- Reusch, Franz Heinrich (1894): *Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens. Die Lehre vom Tyrannenmorde*. Beck, Tübingen
- Rowat, Donald C. (ed.) (1965): *The Ombudsman Citizen's Defender*. Allen and Unwin, London
- Siber, Heinrich (1952): *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung*. M. Schauenburg, Lahr
- Stella Maranca, Filippo (1901): *Il tribunato della plebe*. Lanciano
- Titos Lomas, Francisco (1993): *La filosofía política y jurídica de Francisco de Vitoria*. Córdoba
- Winters, Peter Jochen (1963): *Die »Politik« des Johannes Althusius und ihre zeitgenössischen Quellen. Zur Grundlegung der politischen Wissenschaft im 16. und im beginnenden 17. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau